

ФІЛОСОФІЯ
ОСВІТНЬОГО
ПРОСТОРУ:
ПСИХОЛОГІЧНИЙ ВИМІР

КОЛЕКТИВНА МОНОГРАФІЯ

Видавництво
«Центр учбової літератури»
Київ — 2021

УДК 159.98:78.015.3

Ф 56

Рецензенти:

Гошовський Я. О. — доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри педагогічної та вікової психології Волинського національного університету імені Лесі Українки;

Корнієнко І. О. — доктор психологічних наук, професор, доцент кафедри психології Мукачівського державного університету;

Матласевич О. В. — доктор психологічних наук, доцент, завідувач кафедри психології та педагогіки Національного університету «Острозька академія».

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Рівненського державного гуманітарного університету
(протокол № 5 від 27. 04. 2021 року)*

Філософія освітнього простору: психологічний вимір: колективна монографія; **Ф 56** під ред. Р. В. Павелківа, Н. В. Корчакової. — Київ: Вид-во «Центр учбової літератури», 2021. — 400 с.

ISBN 978-611-01-2289-4

Робота присвячена розкриттю питань психології вищої школи, особливостей психологічної підготовки майбутніх фахівців педагогічного та психологічного спрямування у закладі вищої освіти. Запропоновані матеріали спрямовані на оновлення змісту навчальної інформації дисциплін психологічного циклу. У роботі висвітлюються результати експериментальних досліджень авторів, що забезпечує новизну і сучасність поданої інформації. У монографії обговорюються також питання гуманізації освітнього простору школи, налагодження продуктивної фасилітативної взаємодії у діаді «вчитель-учень», шляхи запобігання явищам гоніння та неприйняття у дитячих спільнотах.

Робота буде корисною для здобувачів вищої освіти, викладачів, вчителів та батьків.

УДК 159.98:78.015.3

ISBN 978-611-01-289-4

© Колектив авторів., 2021.
© Видавництво «Центр учбової літератури», 2021.

розвитку самосвідомості особистості, її статевої ідентифікації, налагодження взаємодії з представниками своєї і протилежної статі. Завдання формування у дітей дошкільного віку адекватних уявлень про роль чоловіка і жінки в соціумі не втрачає своєї значущості. Боротьба за дотримання принципів рівності не повинна зводитися до нівелювання природних начал. Створення освітнього простору, вільного від стереотипів, передбачає не витіснення чоловічих і жіночих видів активності, дівчачих і хлоп'ячих ігор, а забезпечення для дитини можливостей вільного вибору, як у межах поведінкових стратегій своєї статі, так і протилежної. Зростаючи, діти повинні відчувати, що у реалізації своїх освітніх, професійних, соціальних цілей вони мають усі можливості, незалежно від статевої приналежності.

Задля майбутнього, сучасне суспільство покликане уникнути нав'язування нових стереотипів, активне транслявання яких суперечить природними задатками людини. Завдання освітян – сприяти формуванню творчої, активної особистості з розвиненими гендерними установками, що забезпечують готовність до гармонійної міжстатевої взаємодії та попереджають зародження дискримінаційних програм. Поняття хлопчик і дівчинка, чоловік і жінка, набуваючи сучасного звучання, повинні продовжити своє утвердження в українському соціокультурному просторі.

Лариса Кулакова, Руслан Кулаков

Майбутнім психологам про життєві проблеми і орієнтири сучасного підлітка

*Природа-Матір дає нам дванадцять років
для того, щоб ми полюбили своїх дітей –
раніше, ніж вони стануть підлітками*

Американське прислів'я

Підлітковий вік – це один із найважливіших періодів життя людини. Адже саме цей період є «джерелом» усього подальшого становлення особистості. Підлітковий вік є першим перехідним періодом від дитинства до зрілості. Якісні зміни, що відбуваються в інтелектуальній та емоційній сферах особистості підлітка (інтенсивний, нерівномірний розвиток і ріст організму, особистісні новоутворення та ін.), породжують новий рівень його самосвідомості, потреби у самоствердженні, рівноправному і

довірливому спілкуванні з ровесниками і дорослими. Інтенсивний статевий розвиток зумовлює виникнення статевого потягу і пов'язані з ним переживання й інтереси. Усе це є підставою для виокремлення підлітків в особливу соціально-психологічну групу з характерними для неї настановами, цінностями, нормами і манерами поведінки, які утворюють специфічну субкультуру.

У дослідженнях науковців-психологів немає єдиної думки щодо меж підліткового віку. До XVII-XVIII століть підлітковий вік не виділяли як окремих віковий період. Поняття підліткового віку не існувало. 11–13-ти річних дітей активно залучали до праці. Вони заробляли на життя, працюючи на фабриках, фермах чи вдома, залежно від того, що вимагали від них у сім'ї. Зміна періоду дитинства на дорослий вік відбувалась в момент одруження. У XIX ст. в багатьох країнах було введено систематизовану шкільну освіту. Це нововведення призвело до значного розширення періоду економічної залежності у житті дитини та до відстрочення моменту прийняття ним ролей, властивих дорослій людині. Межі і зміст підліткового віку тісно пов'язані з рівнем соціально-економічного розвитку суспільства, з особливостями історичного часу, з громадською позицією підлітків у світі дорослих і конкретними обставинами життя даного підлітка. У 50-х роках минулого століття перехідним моментом в особистісному становленні вважався вік 15 років (Л. І. Божович). У 60-х роках цей період датувався віком 17-ти років (Н. І. Крилов). У 80-90-х роках цей рубіж становив 13 років (Н. Н. Толстих). Така розбіжність пояснюється зміною соціальної ситуації розвитку покоління.

Останнім часом спостерігається тенденція до поступового збільшення тривалості цього вікового періоду. Так, за визначенням Організації Об'єднаних Націй, підлітковий вік – це віковий період від 10 до 19 років. Його можна умовно розділити на три етапи:

- перший: від 10 до 12 років – молодший підлітковий вік;
- другий: від 13 до 17 років – середній підлітковий вік;
- третій: із 17 до 19 років – старший підлітковий вік або юність.

Основна проблема встановлення тривалості підліткового віку в процесі індивідуального розвитку полягає у визначенні своєї межі. Більшість вчених прийшла до думки, що його початок пов'язаний з появою перших статевих ознак. Закінчується підлітковий вік з входженням людини в світ дорослих [61, с. 177]. Іноді в літературі цей вік називають пубертатним періодом розвитку. Пубертатний період (від лат.

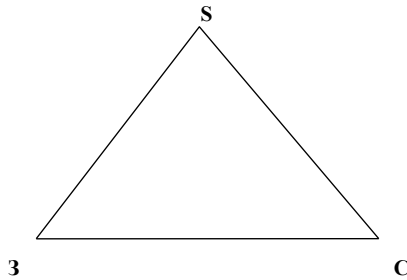
pubertas (pubertatis) – статева зрілість) – період, пов’язаний із статевим дозріванням, який виявляється в глибокій перебудові психічного життя індивіда, переході до дорослості у фізіологічному плані [240, с. 153]. Тривалий час ведеться дискусія про те, якими ж факторами зумовлений психічний та особистісний розвиток підлітка: біологічними чи соціальними. Біологічний чинник пов’язаний з тим, що саме на цей вік припадають кардинальні зміни в організмі дитини, розгортається процес статевого дозрівання. Підлітковий вік характеризується швидким, нерівномірним ростом і розвитком організму. Відбувається ствердіння скелета, вдосконалюється м’язова система. Однак нерівномірність розвитку серця і кровоносних судин, а також посилена діяльність залоз внутрішньої секреції часто є причиною тимчасових розладів кровообігу, підвищеного тиску, напруження серцевої діяльності, посилення збудливості дітей, що проявляється у нервозності, тривозі, швидкій втомі, запамороченнях і підвищеному серцебитті. Нервова система підлітка ще не зовсім готова витримати сильні, тривалі подразники, і часто перебуває під їх впливом у стані загальмованості або сильного збудження.

У намаганнях пояснити суттєві анатомо-фізіологічні зміни в організмі підлітка сформувалися різноманітні теорії про біологічну зумовленість його особливостей. Автор першої фундаментальної праці про підлітковий період, американський психолог Гренвіл-Стенлі Холл (1844-1924), осмислюючи багатий і різноманітний матеріал спостережень, висунув теорію рекапітуляції, згідно з якою розвиток індивіда схематично відтворює та повторює історію людського роду, виявляючись у генетично запрограмованій послідовній зміні спадково зумовлених форм поведінки, почуттів і соціальних інстинктів. Особливості підліткового віку С. Холл асоціював із бурхливою перехідною епохою, «коли наші пращури вели кочове життя, билися, полювали, доглядали вогнище, блукали на волі, шукали пригод». Психологічні особливості підлітків науковці пояснювали фактом статевого дозрівання, яке є домінантою розвитку в цьому віці, вважаючи кризи неминучими, біогенетично зумовленими. За таких умов найраціональнішими, за переконаннями С. Холла, є методи пасивної педагогіки, оскільки втручання в розвиток підлітка для того, щоб змінити, виправити його, є недоцільними і шкідливими, бо не можна змінити природу. Згідно з психоаналітичною теорією З. Фрейда, неминучість у підлітковому періоді внутрішніх і зовнішніх конфліктів є нормою, а випадки безконфліктного розвитку свідчать про різноманітні варіанти патологічного розвитку.

20-30-ті роки ХХ ст. психологічна наука зосереджувалася на пізнанні залежності деяких особливостей особистості підлітка від його соціального оточення. З цією метою було досліджено життя і психічні особливості підлітків в умовах примітивної цивілізації острова Самоа задля встановлення, що в розвитку людини залежить від природи, а що від культури (конкретних суспільно-історичних умов). Результати досліджень описані у працях американського етнографа Маргарет Мід (1901-978). Оскільки в розвитку підлітків острова Самоа симптомів кризи не виявлено, це переконливо доводить необґрунтованість тверджень про біологічне походження підліткової кризи. Вона пов'язана не із дозріванням організму, а з особливостями соціалізації. Однак індивідуальні варіанти її перебігу певною мірою залежать від вроджених особливостей нервової системи [318]. На основі етнографічних досліджень американський психолог Рут Бенедикт (1887-948) зробила висновок, що перехід від дитинства до дорослості неоднаковий у різних суспільствах і його не можна вважати природно зумовленим. Вона довела, що конкретні соціальні обставини життя дитини зумовлюють тривалість підліткового віку, наявність чи відсутність кризи, конфліктів, труднощів, особливості переходу від дитинства до дорослості. Згідно з цими дослідженнями у людині природне не може бути протиставлене соціальному, оскільки природне в ній теж є соціальним [318].

У дослідженні підліткового віку важливо, на думку Л. Виготського (2005), виокремити основне новоутворення у психіці підлітка, з'ясувати соціальну ситуацію його розвитку, яка у кожному віці передбачає неповторну систему стосунків дитини і середовища. А суть кризи перехідного віку полягає у перебудові цієї системи. Психологічний зміст підліткової кризи пов'язаний з виникненням почуття дорослості, розвитком самосвідомості, ставлення до себе як до дорослої особистості, до своїх нових можливостей і здібностей. Підліткам властиві прагнення до ідеалів, максималізм, значні фізіологічні зміни. Л. С. Виготський розвиток підлітка вбачав у наявності трьох точок дозрівання, які абсолютно не співпадають одна з одною. Графічно це виглядало у вигляді трикутника, вершинами якого стали: статеве дозрівання (s), загальноорганічне дозрівання (z), соціальне становлення (c) (див. рис. 2.11).

Вчений вважав, що статеве дозрівання підлітка починається та завершується раніше, ніж настає фінальна стадія загально органічного розвитку підлітка, і раніше, ніж він досягне завершення свого соціального становлення [72].

Рис. 2.11. Розвиток підлітка за Л. С. Виготським

Отже, враховуючи різні теорії, можна стверджувати, що особливості проявів і перебігу підліткового періоду залежать від конкретних соціальних обставин життя і розвитку підлітка, його соціальної позиції у світі дорослих. Вирішальна роль у його психічному розвитку належить передусім системі соціальних відносин (відносин із навколишнім світом). Біологічний чинник впливає на підлітка опосередковано – через соціальні стосунки з оточенням. У соціальному аспекті підліткова фаза – це продовження первинної соціалізації. Всі підлітки є школярами, вони знаходяться на утриманні батьків (держави), їхньою провідною діяльністю є навчання.

Соціальний статус підлітка мало чим відрізняється від дитячого. Психологічно цей вік дуже суперечливий. Для нього характерні максимальні диспропорції у рівні й темпах розвитку. Найважливіше психологічне новоутворення віку – почуття дорослості, яке являє собою новий рівень домагань, що передбачає майбутнє становище, якого підліток фактично ще не досяг. Звідси – типові вікові конфлікти та їх трансформація в самосвідомості підлітка. В цілому це період закінчення дитинства і початку «виростання» з нього.

Соціальне становище підлітків та юнацтва неоднорідне. Юність – завершальний етап первинної соціалізації. Більшість юнаків і дівчат іще навчаються, їхня участь у продуктивній праці розглядається не стільки під кутом зору її економічної ефективності, скільки з позиції виховної цінності. Проміжний стан суспільного становища і статус молодих людей визначають особливості психіки. Підлітковий вік у плані соціалізації позначений суперечностями, основні з яких полягають у тому, що, з одного боку, підлітки відкриті для спілкування та відносин із соціумом, прагнуть одержати з нього різноманітну інформацію для побудови свого

внутрішнього світу та здійснення поведінкових актів, а з іншого, – налаштованість на ролі експериментування, які доволі часто є неадекватними існуючим реаліям, значно утруднюють цей процес [163, с. 100].

Отже, головними процесами підліткового віку виступають самоствердження та самовизначення, провідними завданнями – засвоєння соціальних ролей та статево-рольових стереотипів. Підлітки виходять на якісно нову соціальну позицію, в якій реально формується їх свідоме ставлення до себе як до члена суспільства [262, с. 56]. Більшість дослідників сходяться у тому, що дітям підліткового віку притаманні такі основні психологічні реакції, які обумовлюють їх поведінку: емансипація від впливу дорослих, спілкування з ровесниками, формування статевого потягу, виникнення нових хобі та захоплень. Підлітковий вік характеризується різкими якісними змінами, які торкаються всіх сторін розвитку. Навіть за нормального перебігу підліткового віку властиві асинхронність, стрибкоподібність, дисгармонійність розвитку [11, с. 228].

Б. С. Волков, Н. В. Волкова (2008) до позитивних проявів підліткового віку відносять: виникнення самостійності, підвищення змістовності відносин з однолітками та дорослими, розширення сфери діяльності, розвиток відповідального ставлення до себе та до інших людей. Негативними ж проявами визначено такі: дисгармонізація особистості, зміна сформованих раніше інтересів дитини, протиріччя у поведінці із дорослими [72, с. 361]. Для цього віку характерною є емоційна нестійкість, яка зумовлена перебудовою гормональної системи. У підлітка з'являється підвищений інтерес до себе, своїх здібностей, до своїх почуттів, усвідомлення яких сприяє формуванню нового рівня самосвідомості, що є найважливішим новоутворенням цього віку [14, с. 131].

Підлітковий вік – це період інтенсивного формування моральних переконань та принципів, почуття дорослості як суб'єктивного переживання готовності бути самостійним, автономним від близьких дорослих, що часто призводить до конфліктів з ними та розвитку захисної агресивності, як реакції на тиск дорослих. Саме тому В. М. Поліщук (2007) стверджує, що «підлітковий вік – це період проектування зрілої людини в суперечливому світі дорослих» [236, с. 169]. Про підлітковий вік дуже часто ми говоримо як про «перехідний» період, стан між дитинством та дорослістю. У сучасному суспільстві підлітковий та юнацький вік – це, по суті, дуже розтягнутий в часі перехід від дитинства до дорослості. Так дітьми себе підлітки вже не рахують і не хочуть, щоб до них ставилися як

до дітей. І водночас розуміють, що вони ще не дорослі. Такий «подвійний», перехідний стан наука називає «маргінальністю». Характерні прояви цього стану – емоційна нестійкість та чутливість, сором'язливість та агресивність, схильність до категоричних оцінок та суджень. Підлітки, вважаючи себе дорослими, уникають спілкування з молодшими дітьми, але і від старших теж тримаються осторонь (таке «розшарування» суспільства називається віковою сегрегацією). Підлітки створюють свого роду «третій світ», де вони не вважаються ні дітьми, ні дорослими. В. М. Поліщук вважає, що стосунки підлітка з іншими людьми у цей віковий період здебільшого «мають пошуковий меркантильний характер, оскільки учні 11-15 років прагнуть самореалізуватися без особливих фізичних і моральних зусиль, тобто шукають найлегші шляхи для задоволення власних потреб» [236, с. 165].

Аналіз підліткового віку – одна з найбільш дискусійних проблем вікової психології: терміни його початку і закінчення, психологічний зміст провідної діяльності, перелік новоутворень – всі ці аспекти неоднозначно тлумачаться вітчизняними і зарубіжними психологами [228, с. 225]. Та й сучасні соціально-психологічні дослідження демонструють певні відмінності у визначенні психологічних особливостей підліткового віку. Протягом останнього десятиріччя вивчення психології підліткового віку зосереджується на дослідженні кризи ідентичності в підлітковому віці (О. А. Краєва, 2018 [166]), розвитку комунікативних властивостей підлітків (Н. М. Токарева, 2016 [285], Т. В. Павленко, 2020 [229]), психологічних умов становлення ідеального «Я» підлітка (І. В. Рашковська, 2015 [254]), чинниках фасилітації розвитку особистості підліткового віку (О. М. Близнюкова, 2018 [38]), виникненні і подоланні хронічного стресу в підлітковому віці (А. В. Анопрієнко, 2017 [8]).

Тема кризи ідентичності у підлітковому віці не нова. Але сучасні дослідження відкривають нові аспекти цієї проблеми. Зокрема, О. А. Краєва вважає, що криза ідентичності підліткового віку виявляється складним феноменом та виражається в поступовій сумарній зміні психологічних чинників, пов'язаних із зміною ідентифікаційних процесів, які поступово призводять до неузгодженості у системі модальностей ідентичності (значних суперечностей між «Я-реальним» та «Я-ідеальним») [166, с. 174]. На думку дослідниці, успішність подолання кризи ідентичності залежить: від попередньо набутого досвіду взаєморозуміння в сім'ї, створення певних психосоціальних умов, сформованих на основі взаємоповаги у мікросередовищі підлітка та в навчальному закладі, переакцентування цілей освіти на розвиток

духовності особи підліткового періоду, забезпечення широким вибором варіантів позитивного способу життя й функціональних ідентифікаційних моделей для наслідування» [166, с. 175].

Поряд із проблемою ідентичності широко вивчається питання становлення «Я-Концепції» сучасного підлітка, зокрема його ідеального «Я». І. В. Рашковською з'ясовано, що «базовими складовими компонентами ідеального «Я» підлітка виступають індивідуально-психологічна, яка містить риси характеру, рівень самооцінки, термінальні й інструментальні цінності, статеві відмінності, а також соціально-поведінкова компонента, що включає характер взаємодії з дорослими, статус серед ровесників, ідеали для наслідування та професійні наміри учня основної школи» [254, с. 17]. Також дослідницею встановлено, що несприятливим для становлення ідеального «Я» сучасних підлітків є суперечливість уявлень підлітка про себе у теперішньому і майбутньому часі, недостатня чіткість ціннісних орієнтацій в та ідеалів, негативне ставлення до самопізнання й саморозвитку [254, с. 18].

Соціальна ситуація розвитку сучасного підлітка обумовлена Інтернет-комунікаціями, дистанційним навчанням і т.д. Тому надзвичайно широко наразі серед психолого-педагогічної спільноти обговорюється питання розвитку комунікативних властивостей підлітків. Зокрема, Т. В. Павленко стверджує, що «детермінанти, які можуть виступати в якості чинників розвитку комунікативних властивостей у даному віці: спрямованість особистості на комунікацію, морально-комунікативні якості, досвід, уміння самопрезентації, емоційна стійкість, емпатію, сенситивність, самоконтроль, автономність та рефлексія» [229, с. 168]. О. М. Близнюкова зазначає, що соціально-психологічними чинниками, котрі здійснюють вплив на специфіку процесу фасилітації розвитку особистості підліткового віку є особливості комунікативної діяльності його суб'єктів та специфіка їх соціальної взаємодії, а також, когнітивні, мотиваційно-ціннісні властивості особистості, її ідентичності, фасилітативності, самоставлення, особистісні риси [38, с. 16]. У дослідженнях Н. М. Токаревої бачення цієї проблеми окреслено через призму партнерства підлітка і дорослого. Дослідниця вважає, що «осмислення контенту змінення соціальної ситуації психічного розвитку особистості у підлітковому віці та усвідомлення можливостей самоздійснення суб'єкта у нових соціальних умовах життєтворчості потребує спеціально спроектованого освітнього простору, у межах якого гарантовано існує формат для реалізації підлітками власних актуальних потенцій і забезпечено активну співучасть у спільній діяльності із

дорослими» [285, с. 36]. Діалогічне партнерство у контексті гуманізації освітнього середовища, на думку Н. М. Токаревої, відповідає індивідуально-віковим можливостям підлітків та сприяє гармонізації суб'єктивних вимірів реальності у площині комунікативного моделювання особистісних конструктів [285, с. 36].

Важливою темою для вивчення також є проблема психоемоційного стану сучасних підлітків. І знову мова іде про спільну діяльність дитини і дорослого, але тут основна увага зосереджена саме на ролі батьків. Так, А. А. Анопрієнко вважає, що «найсуттєвіший вплив на психоемоційний стан дітей здійснює поведінка батьків в різних важких ситуаціях, яку дитина (свідомо або несвідомо) приймає для себе як приклад для наслідування, тому важливим є цілеспрямоване навчання дітей конструктивним способам подолання складних ситуацій» [8, с. 3]. Тобто саме батьки повинні підготувати своїх дітей самостійно долати життєві труднощі, справляючись з різними складними, в тому числі, й стресовими ситуаціями.

На сучасному етапі розвитку суспільства стало очевидним, що життєві проблеми підліткового віку, його цінності, мораль та норми поведінки набули історичних змін. За досить короткий історичний період у суспільстві сталися кардинальні зміни у різних сферах життя, які неминуче вплинули на процес становлення особистості дитини. Відбулася вагома перебудова загальної спрямованості підлітка. В останні десятиліття ХХ ст. фізичний розвиток підлітків помітно прискорився. Це явище називають акселерацією (від лат. *acceleratio* – прискорення). Воно виявляється в тому, що характерні для підліткового віку анатомо-фізіологічні зміни в організмі виникають раніше, ніж у попередніх десятиліттях. Акселерація супроводжується як позитивними, так і негативними явищами. Серед позитивних виділяють такі: більш ранній інтелектуальний розвиток, формування інтересів, прискорене змушнення, активізація спілкування дитини з ровесниками і дорослими та ін.. До негативних явищ можна віднести такі: частіші захворювання підлітків та неврози. Стрибок у фізичному рості нерідко призводить до дисгармонії у розвитку внутрішніх органів. Збільшується розрив між прискореним фізичним дозріванням і дещо сповільненим включенням дитини в трудове життя. Звідси – труднощі формування в підлітків самостійної поведінки [240, с. 15]. Тому акселерацію варто розуміти не лише як прискорення темпів росту й статевого дозрівання, а як зміну темпу розвитку організму, що, безумовно, позначається і на темпі психічного розвитку.

Чим же відрізняються сучасні підлітки від своїх ровесників 1980-90-х років? Що ж робить їх іншими? Перш за все – соціокультурне середовище, в якому вони зростають. Сьогодні соціокультурне середовище – це переважно Інтернет та телебачення. Сучасні підлітки надзвичайно поінформовані, орієнтуються у багатьох питаннях. У них широкий кругозір. Це пов'язано з Інтернетом, формуванням єдиного інформаційного простору. Однак ці знання неглибокі. Більшість підлітків взагалі не читають книг. Вони звикли отримувати інформацію із картинок, що змінюють одна одну із шаленою швидкістю. Часто діти не готові до поглибленого розуміння предметів. У сучасної молоді переважає так зване «кліпове мислення». Тому підлітки хочуть одразу отримати яскраву картинку, коротку інформацію, не вдаючись при цьому до подробиць. Поверховість мислення – одна з причин труднощів у навчанні. Сучасні підлітки стали більш амбіційними, вони прагнуть досягати більш високих цілей, значно вищим є рівень почуття власної гідності та самоповаги. У них більш високою є пізнавальна активність.

Найбільша різниця між радянськими і сучасними підлітками – в їх відповідальності. Психологи вважають, що нинішні старшокласники вважають за краще перекладати відповідальність на інших. Сучасне суспільство не вимагає від дітей особистої відповідальності, максимально сепарує їх від ініціативних дій. Тобто сучасні підлітки адекватні суспільству, у якому живуть.

Дуже часто сьогодні психологи говорять про інфантилізацію, яка пов'язана саме з тим, що підлітковий вік зараз не завершується до 17 років із закінченням школи, як це вважалося раніше. Інфантилізм (від лат. *infantilis* – дитячий) – збереження в психіці й поведінці дорослої людини особливостей, властивих дитячому віку. При нормальному або навіть прискореному фізичному і розумовому розвитку така людина (інфанти) відрізняється незрілістю емоційно-вольової сфери, що проявляється в несамостійності рішень і дій, почутті незахищеності, у заниженій самокритичності, підвищеній вимогливості щодо турботи інших про себе, фантазуванні [240, с. 82].

Основними причинами прояву інфантильності у сучасних дітей, на нашу думку, є такі:

- вседозволеність. Сучасні діти ростуть в епоху стабільності та широкого спектру доступних благ. Мобільні телефони, комп'ютери і різні гаджети, гарний одяг, різноманітна їжа – все це доступно підлітку наших днів. Багато батьків застали часи дефіциту, бачили інший рівень життя, природно, що вони хочуть дати своїй дитині все найкраще.

- підвищений контроль. Технічний прогрес не стоїть на місці, і у батьків з'явилася маса можливостей контролювати життя своєї дитини.

- гіперопіка. Можна з упевненістю сказати, що більшість батьків занадто сильно опікують своїх дітей. Це може стосуватися і побутових питань, і навчання, й, подекуди, розв'язання певних конфліктних ситуацій.

Жити «тут і тепер» – це постулат більшості сучасних підлітків. Це також сприяє тенденції збільшення тривалості підліткового періоду. Підлітки часто розглядають свій вік як мораторій на прийняття «дорослих» рішень. Тому зараз часто серед підлітків простежується низька самоорганізація у вирішенні побутових питань та несамостійність. Раніше підлітки уміли набагато більше: вони могли щось приготувати, вирішити різні побутові завдання. Наразі ж дуже часто спостерігається певна побутова безпорадність більшості підлітків. Сучасні підлітки занадто розраховують на батьків у всьому. Нерідко батьки тотально контролюють шкільні завдання, ба більше – самі виконують їх за дитину. Також спостерігається тенденція вибору батьками майбутньої професії без врахування думки підлітка.

Сучасні підлітки переважно спілкуються он-лайн. Спілкування, звичайно ж, залишається для них провідним видом діяльності. Змінюється лише канал налагодження комунікації. А це має свої наслідки. Наприклад, діти постійно перевіряють новини, повідомлення в соцмережах. Для більшості із них – це повсякденний ритуал. Звісно, вони залишають простори Інтернету, але тільки тоді, коли в реальності відбувається щось дійсно важливе та варте уваги. А якщо ні, то їм стає нецікаво, і вони знову «пірнають» у віртуальний простір. І завдяки активному використанню Інтернету вони одночасно знаходяться в абсолютно різних соціальних середовищах.

Прагнення до широкого спілкування, яке не може відбуватися в силу безлічі причин в реальності, все більше починає набувати масового характеру в підлітковому віці. Інтернет-середовище не має своїх чітких обмежень. З його допомогою для підлітка кордони спілкування не тільки максимально розширюються, а й практично повністю зникають [117]. Актуальність даного питання проявляється в поширенні віртуального спілкування серед підлітків. І хоч розвиток засобів мережевого спілкування розширює можливості соціальної взаємодії, частково відбувається втрата реального, безпосереднього спілкування. Розмови вічна-віч в реальності серед підлітків стали рідкістю. Але не варто забувати, що навряд чи віртуальне спілкування зможе замінити живе неформальне

спілкування. Роль спілкування полягає не тільки в тому, щоб розмовляти і слухати, але ще і задля того, щоб відчувати один одного, обмінюватись емоціями і т.д. І живе спілкування ніколи за цими показниками не поступиться віртуальному. На даний момент частка віртуального спілкування серед підлітків домінує над реальним. Спілкування стало комп'ютеризованим. Це позначається на поведінці дітей. Багато молодих людей стали зазнавати труднощів у спілкуванні в реальних життєвих ситуаціях [162]. Особливо це стосується випускників сучасних шкіл, яких настільки полонить комп'ютер, телефон і спілкування в соціальних мережах, що в звичайних ситуаціях вони просто губляться.

Сучасні підлітки технічно набагато обізнаніші від батьків. Батьки для сучасних дітей переважно вже не є джерелом знань, швидше навіть – навпаки. В сучасному світі все дуже швидко змінюється, і навички вже не передаються від старших до молодших. Швидше, діти в багатьох сферах, особливо пов'язаних з технологічними інноваціями, навчають батьків та педагогів. Підлітки живуть в новому, цифровому світі, у Всесвіті з відкритим доступом до будь-якої інформації, з невідомими їх батькам можливостями навчання та спілкування.

Ще одна риса, характерна багатьом сучасним підліткам, – це надчутливість. Зараз говорять про так зване «покоління сніжинок». Мова йде про високий рівень вразливості, впевненість у власній винятковості, політкоректність у поглядах. І при цьому абсолютна нетерпимість до інших думок, окрім власної. Тобто підлітки зараз надзвичайно вразливі, агресивні і з великими життєвими амбіціями.

Втрата рефлексії – ще одна із особливостей сучасних підлітків. Раніше поширеною формою самоспостереження в підлітковому віці було, наприклад, ведення щоденників. Їх функцією було розібратися в собі. Підліток описував свої думки, переживання, порівнював свої переживання з переживаннями інших людей або літературних героїв. Сучасний підліток теж увесь час пише, але це швидше пости в Instagram, Facebook або листування у Viber / Telegram, і функція та зміст цих текстів принципово інші. Це розповідь про будь-які миттєві події. І якщо для того, щоб вести щоденник, потрібно залишитися наодинці із собою, то спілкування в соцмережах – це якраз спосіб не залишитися наодинці із собою. Це страх випасти «з потоку життя». Якщо сфотографувався – тут же потрібно викласти фото в Instagram, щоб побачили інші. Все спрямовано назовні, а не всередину себе.

Сучасним дітям підліткового віку характерна особистісна нестабільність. Психологиня Анна Фрейд так описала дану особливість:

«Підлітки виключно егоїстичні, вважають себе центром Всесвіту і єдиним предметом, гідним інтересу, і водночас ні в один з наступних періодів свого життя вони не здатні на таку відданість і самопожертву. Вони вступають в пристрасні любовні відносини – лише для того, щоб обірвати їх так само раптово, як і почали. З одного боку, вони з ентузіазмом включаються в життя спільноти, а з іншого – вони охоплені пристрасною до самотності. Вони коливаються між сліпим підпорядкуванням обраному ними лідеру і виклику бунту проти будь-якої влади [7, с. 161]. Ці слова сповна описують особистісні переживання саме сучасного підлітка.

Суттєвою відмінністю, що відрізняє їх від ровесників попередніх поколінь, – заорганізованість. Час сучасних підлітків надзвичайно регламентований: заповнений гуртками, секціями, заняттями з репетиторами і т.п. Ще навіть 10-15 років тому міжособистісна атракція у підлітків налагоджувалась переважно через особистісні контакти, живе спілкування, спільно організоване дозвілля, прогулянки і т.д. Наразі спостерігається повна завантаженість дітей у позаурочний час. Додаткові заняття не залишають часу на особистісні контакти з однолітками. Натомість все частішими стають підліткові депресії, тривожні розлади, неврози, що пов'язані із фізичним та психологічним виснаженням організму. У близькому майбутньому будуть затребувані не вміння самі по собі, а здатність швидко перевчатися і, зрозуміло, навички ефективно комунікувати з різними людьми. Батькам сучасних підлітків важко це усвідомити, оскільки вони формувалися в іншу епоху, – тому мами і тати прагнуть «завантажити» свою дитину шаблонним набором додаткових занять. Діти ж відчувають цей дисонанс і в міру своїх сил протестують – так, як можуть. А найпростіший спосіб висловити своє невдоволення – це заперечення. Якщо підліток нудьгує на додаткових заняттях, не розуміє, навіщо вони йому потрібні, втрачає (на його думку) час на всякі дурниці, то, звичайно, він буде заявляти, що він «нічого не хоче».

З якими ж новими викликами доводиться зустрічатися сучасним підліткам та їх батькам і педагогам?

1. Ціннісна дезорієнтація: невизначеність у питаннях «що таке добре?» і «що таке погано?». Раніше була досить зрозумілою життєва стратегія: добре поведься, будь скромним, але цілеспрямованим, добре вчися – і все у тебе в житті буде добре. Відхиляєшся від цього курсу – нарікай на себе.

2. Професійна невизначеність: нерозуміння дітьми і батьками куди рухається ринкова економіка, яка професія буде престижною, затребуваною та високооплачуваною за кілька років. Батьки не розуміють,

у якому напрямку варто рухатися далі. Тому часто намагаються завантажити дитину якомога більшою кількістю додаткових занять, занять із репетиторами і т.д.

3. Гаджети. Окрім небезпеки залежності, про яку всі говорять, це ще і вільний вхід у віртуальний світ, який нав'язує свої еталони життя, краси, успіху і вносить ще більше невизначеності. Важко зрозуміти, де проходить грань між безпечним, корисним і надмірним використанням технологій. Деякі побоюються, що ця «одержимість» може бути шкідливою, особливо для психічного здоров'я дітей підліткового віку. Психіка дітей і підлітків нестабільна і знаходиться на стадії становлення, тому дуже важливо постаратися уберегти їх від негативних впливів в мережі. Побутує думка, що надмірне використання девайсів не розвиває інтелект дітей. Деякі експерти припускають, що сьогоднешнє покоління росте повільніше. Через гаджети дитина не розвиває логіку, фантазію і уяву, а концентрація уваги йде на спад. До того ж, у підлітків виникають проблеми з живим спілкуванням.

Хоча водночас Інтернет – це могутнє джерело для саморозвитку, швидкого отримання інформації, і т.д. І, напевно, сьогодні швидше викликати здивування чи, навіть, занепокоєння дитина, яка не користується мережею, ніж та, яка з комп'ютером на «ти». Сучасні глобалізаційні трансформаційні процеси у світі не лишають іншої альтернативи досягнення людиною успіху без знань сучасних комп'ютерних технологій. Тому медіа грамотність є запорукою майбутнього професійного успіху, незалежно від обраного фаху.

4. Кібербулінг, або інтернет-цькування. Цькування в дитячому середовищі, безумовно, існувало завжди, але зараз вони перемістилися в інтернет-простір. Для підлітка стає трагедією, наприклад, видалення з групового чату. Батьки найчастіше абсолютно безсилі і нічим не можуть допомогти дітям, оскільки вони багато чого в цій ситуації не розуміють. Україна – в ТОП-10 країн Європи за поширеністю булінгу серед школярів 11–15 років. Кібербулінг або інтернет-мобінг – це сучасна форма агресії, яка набула поширення з появою мобільних телефонів, Інтернету. Будь-які її форми мають на меті дошкулити, нашкодити чи принизити людину дистанційно, без фізичного насильства (на відміну від булінгу). «Зброєю» булера стають соціальні мережі, форуми, чати, мобільні телефони. На жаль, така форма цькування набирає обертів. Часто діти не розуміють, як можуть захиститися від кібербулінгу. Більш того, батьки самі часто не розуміють, як себе поводити і яким чином захистити дитину. А якщо врахувати швидкість поширення негативу в Інтернеті, може здатися, що з проблемою нереально впоратися.

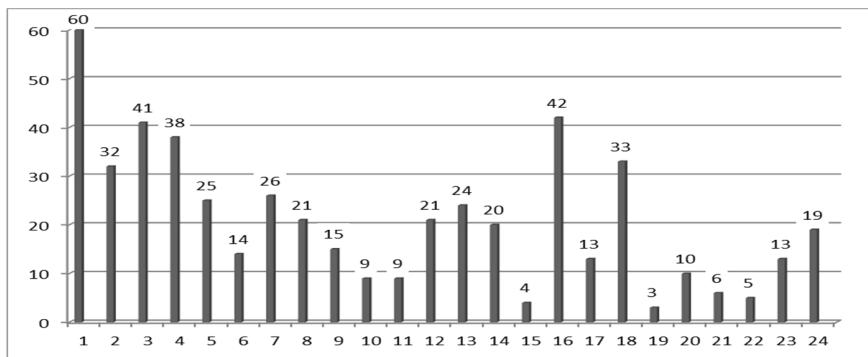
5. Дистанційне навчання. Оскільки весь світ продовжує боротися з пандемією Covid-19, а дистанційне навчання залишається в силі, мільйони дітей не відвідують навчальні заклади, а спілкуються з ровесниками он-лайн.

Не можна сказати, що карантин однозначно негативно вплинув на всіх дітей. Усе залежить від того, що було «на вході». Тобто якщо у підлітка було велике коло спілкування, багато інтересів, секцій і т.п., то під час самоізоляції рівень його гормонів щастя – серотоніну і дофаміну – знизиться. Якщо не знайти нові види активності, то може виникнути депресія або тривожний розлад. Але якщо дитина інтроверт і в неї немає купи друзів, то самоізоляція не впливатиме на неї так негативно. Та в самоізоляції є і свої плюси. Наприклад, підліток може дистанціюватися від негативу. Бо коли в класі тебе сварить учитель, або насміхаються однолітки – ти не можеш просто вийти. А вдома можна дистанціюватися від екрану, і так відгородити себе від негативу. Також під час використання комп'ютера чи телефона поліпшуються когнітивні навички – це здатність обробляти інформацію, міркувати, аналізувати ситуацію.

В умовах сучасного світу неможливо (та й неправильно) бути позбавленим від цифрових технологій. Вони одночасно можуть як розвивати здібності підлітка, так і деструктувати. Тому батькам важливо ретельно стежити за поведінковими особливостями своєї дитини. Дослідження проблем сучасних підлітків є особливо актуальним в ситуації серйозних соціальних змін, коли багато цінностей стають руйнівними, коли зникають соціальні структури норм. У кризові періоди розвитку суспільства підлітки є соціально нестійкими, морально непередготовленими і незахищеними. Сучасні підлітки переживають гостру кризу в процесі формування їх життєвих орієнтацій. Передусім, вона проявляється у відсутності в більшості з них базових цінностей (сенса життя, поняття про життя, духовність, патріотизм і т.ін.). Практично усі психологи вважають, що підлітковий вік є особливим етапом розвитку особистості. Саме у підлітковому віці починає встановлюватися певний круг інтересів, який стає психологічною базою в орієнтації підлітка. У цьому віці спостерігається зростання інтересу до питань світогляду, релігії, моралі, естетики. Розвивається інтерес до психологічних переживань інших людей і до своїх.

З метою виявлення цілісного портрета сучасного підлітка нами було проведено соціально-психологічне дослідження, що мало на меті з'ясування важливих проблем, що хвилюють сучасного підлітка. Загальний обсяг вибірки 61 особа, з них: 27 хлопців, 34 дівчат.

Першим до з'ясування постало питання щодо того, які ж проблеми найбільше хвилюють сучасних підлітків. Питання було сформульовано наступним чином: «Які питання, на твою думку, найбільше хвилюють сучасних підлітків?». На першому місці за значущістю для підлітків постають питання, пов'язані із стосунками з батьками. Цю проблему зазначили 60 % респондентів. Далі були обрані питання, пов'язані із майбутнім ЗНО і вступом до ЗВО, стосунками з протилежною статтю (42 %). На третьому місці – проблеми з навчанням (38 %), на четвертому – з внутрішніми проблемами (комплекси, низька самооцінка і т.ін.) (33 %), на п'ятому – стосунки з однолітками і друзями (32 %). У середню категорію рейтингу проблем, що хвилюють підлітків увійшли такі, як: перебування в соціальних мережах, комп'ютерні ігри (26 %), професійне самовизначення (20 %), нестача грошей (24 %), шкідливі звички (24 %), незрозуміння оточення (21 %). Менш хвилюючими виявилися для підлітків питання, пов'язані з політикою (3 %), проведенням вільного часу (4 %), поганою екологією (5 %), труднощами із законом (6 %), залежністю від груп і відсутністю можливості показати себе (9 %) (див.рис.2.12).

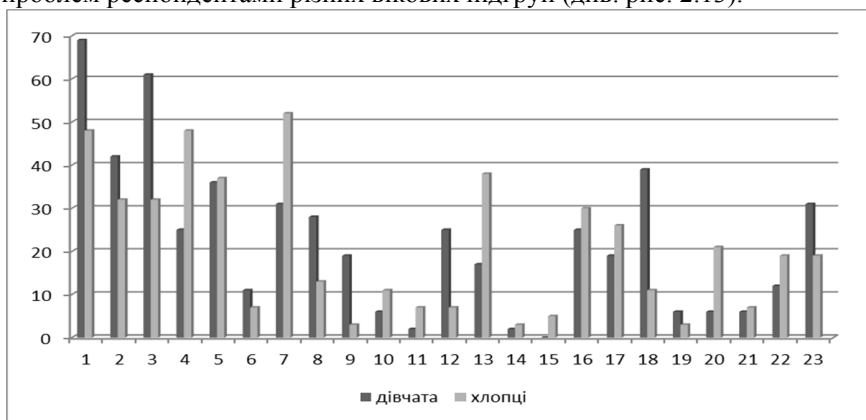
1.стосунки з батьками; 2.спілкування з однолітками; 3. спілкування з протилежною статтю, 4.проблеми з навчанням 5. шкідливі звички; 6. поганий настрій; 7. соцмережі, Інтернет-ігри; 8. незрозуміння оточуючих; 9. неможливість висловити власну думку; 10. залежність від групи; 11. відсутність можливості проявити себе; 12. проблема самотності; 13. нестача грошей; 14. професійний вибір; 15. проведення вільного часу; 16. підготовка до ЗНО; 17. булінг серед однолітків;18. внутрішні проблеми; 19. політичні проблеми; 20. здоров'я; 21. проблеми із законом; 23 втрата близької людини; 22. погана екологія; 24. ненормативна лексика.

Рис. 2.12. Проблеми, що хвилюють сучасних підлітків (у%)

Таким чином, можна стверджувати, що найактуальнішим для підлітків є питання стосунків з батьками. Цей вибір здійснено більшістю респондентів незалежно від їх статі і віку. Питання дитячо-батьківських відносин особливо актуальним, бо як вважає Р. В. Павелків (2010), «за

умови прихильності дорослих, підлітки здатні багато в чому довіряти їм. Наявність дорослого друга є важливою умовою нормального розвитку особистості підлітка» [11, с. 238].

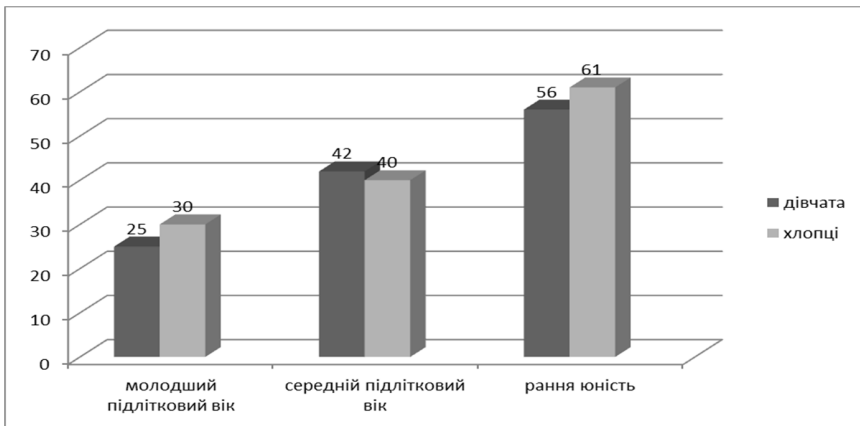
Отож, ми можемо визначити тріаду підліткових проблем: «майбутнє, школа, спілкування». Пояснюється це тим, що дитина продовжує залишатися школярем, і навчання як і раніше залишається для неї пріоритетним. Проблеми, пов'язані з навчанням, ЗНО, вступом до ЗВО, спілкуванням з однолітками хвилюють підлітків упродовж усіх етапів дорослішання. Але існують певні відмінності у визначенні підліткових проблем респондентами різних вікових підгруп (див. рис. 2.13).

1. стосунки з батьками; 2. спілкування з однолітками; 3. спілкування з протилежною статтю; 4. проблеми з навчанням; 5. шкідливі звички; 6. поганий настрій; 7. соцмережі, Інтернет-ігри; 8. незрозуміння оточуючих; 9. неможливість висловити власну думку; 10. залежність від групи; 11. відсутність можливості проявити себе; 12. проблема самотності; 13. нестача грошей; 14. професійний вибір; 15. проведення вільного часу; 16. підготовка до ЗНО; 17. булінг серед однолітків; 18. внутрішні проблеми; 19. здоров'я; 20. проблеми із законом; 21. втрата близької людини; 22. погана екологія; 23. ненормативна лексика.

Рис.2.13. Проблеми підлітків 13-14-ти років (у%)

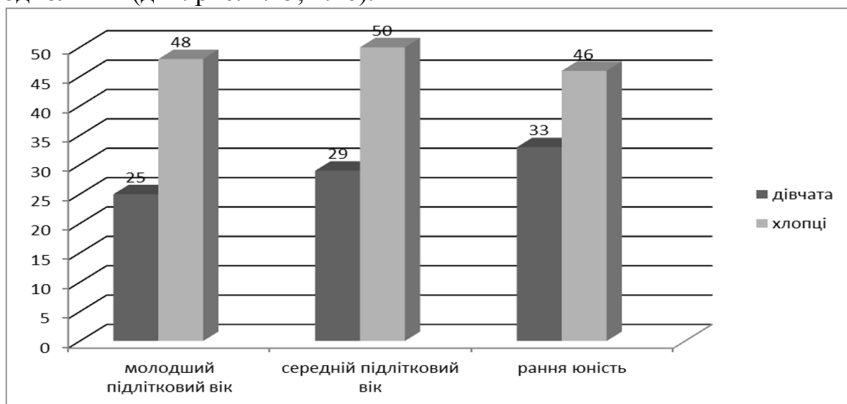
Найбільш високі показники спостерігалися у підгрупі середнього підліткового віку (13-14 років). В учнів 9-10-х класів (15-16 років) зростання «проблемності» з'являється лише за певними життєвими сферами, такими, як «Вступ, ЗНО» та «Стосунки з батьками». Можливо, це пов'язано з тим, що в старших класах перед учнями вперше постає питання особистісного та професійного самовизначення. З однієї сторони, це викликає цілком зрозумілі хвилювання стосовно власного майбутнього. З іншої ж – інтереси і бажання підлітка можуть суперечити бажанням батьків, що неминуче провокує виникнення протиріч у цій життєвій сфері (див.рис. 2.14).

Рис. 2.14. Показники за виборами категорій «ЗНО» та «вступ до ЗВО» (у %)

Розмежувавши респондентів за гендерним критерієм, ми з'ясували, що протягом усіх вікових етапів спостерігаються суттєві відмінності у показниках дівчаток та хлопців. Так, стійкими показниками у виборі дівчаток стали: проблема самотності, неможливість висловити власну думку, внутрішні проблеми (комплекси), нерозуміння оточення, ненормативна лексика.

У хлопчиків, навпаки: проблеми з навчанням, Інтернет-мережі, шкідливі звички, залежність від групи, жорстоке відношення в середовищі однолітків (див. рис. 2.15; 2.16).

Рис. 2.15. Показники вибору підлітками категорії «проблеми із навчанням» (у%)

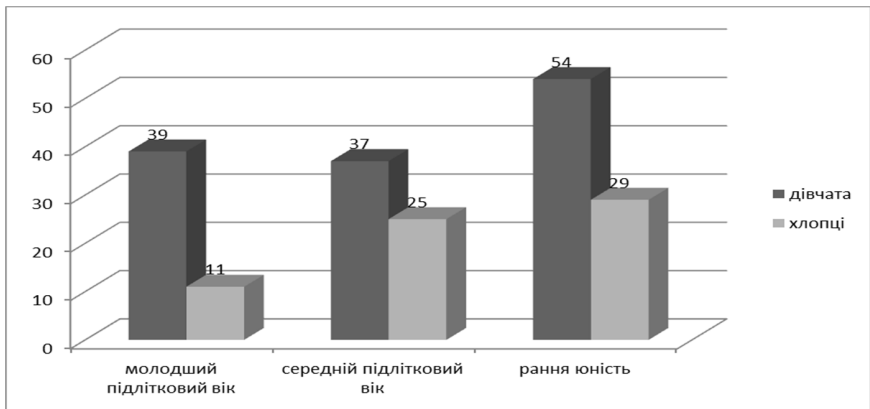

Рис. 2.16. Показники вибору категорії «внутрішні проблеми» (у %)

Також виявлено зміни, що відбуваються протягом вікового періоду, у переживаннях підлітками стосунків з представниками протилежної статі. У вибірці дівчаток відбувається підвищення уваги до цих питань та виокремлення їх проблемності (відповідно 33% на початку підліткового віку та 43% у ранньому підлітковому віці). У хлопчиків, навпаки, виявлена зворотна тенденція. На початку підліткового віку більше половини хлопчиків (61%) вказують на проблемність взаємодії з дівчатками, у той час як у підгрупі респондентів раннього юнацького віку про наявність цих проблем говорить лише кожний п'ятий (28%). Показники виокремлення хлопцями проблемності у стосунках з однолітками протягом обстежуваного періоду зберігають стабільність (33% у ранньому підлітковому віці і 39% у ранньому юнацькому). У вибірці дівчат простежується зниження частоти позначення проблемності стосунків з однолітками (з 42% до 15%). Таким чином, перед підлітками постає багато різних завдань. З однієї сторони, їм необхідно включитися в зовнішню діяльність: навчання і стосунки, з іншої – вони занурені у свій внутрішній світ, який інтенсивно змінюється. Досить незначний життєвий досвід, велике коло завдань у поєднанні із фізіологічними та особистісними змінами у розвитку, мабуть, є причиною появи цілого кола труднощів як у підлітків, так і в оточення, що взаємодіє з ними. На даний момент ми стикаємося з тим, що підлітки мають тенденцію до замкнутості в поведінці, часто не звертаються за допомогою, не можуть довіритися. Навіть якщо емоційний контакт з дитиною налагоджений, існує ризик дізнатися не про усі проблеми, а тільки невелику частину, яку він дозволяє побачити.

У зв'язку з наявністю замкнутості у багатьох підлітків, виникає потреба з'ясувати, як вони вирішують свої проблеми, чи знають, де ж їм можуть допомогти. Тому наступним стало запитання «Як, на твою думку, підлітки вирішують свої проблеми?». За результатами опитування можемо зробити висновок, що більшість респондентів у разі виникнення проблем звернулися б за допомогою до друзів (цей варіант вибрало 79 % підлітків), на другому місці стоїть варіант «самостійного вирішення проблеми», оскільки існує віра у власні сили (65 %), на третьому – «звернення до батьків» (51 %), на четвертому місці перебуває варіант «самостійного вирішення проблеми» за відсутності довіри до будь-кого іншого (43 %).

Також підлітки пропонували інші варіанти, куди можна звернутися по допомогу, наприклад, 28 % – до своїх товаришів, 11 % – знайти підтримку у своїх родичів. І лише 5 % респондентів вважають, що можна звернутися за допомогою до психологів чи інших фахівців. Варіантами-«аутсайдерами» стали: звернутися до класного керівника, знайти вирішення проблеми в Інтернеті, просто перечекати, коли проблема сама собою розв'яжеться. Лише невеликий відсоток респондентів вважають, що підлітки ніяк не вирішують своїх проблем. Ці результати свідчать про те, що сучасні підлітки все ж усвідомлюють, що у разі виникнення у них проблем їм варто звертатися за допомогою. Рейтинг відповідей свідчить, що підлітки звертаються за допомогою до своїх друзів. Попри те, що підлітки вважають себе вже досить дорослими і можуть самі вирішувати свої проблеми, повної упевненості в собі у них немає. Замислюючись про майбутнє, підлітки починають уявляти різні картини, багато з яких їх лякають, примушують сумніватися в собі. В силу свого віку, не до кінця сформованої психіки, вони не в змозі здолати багато комплексів і страхів. Звідси – часта невпевненість у собі і своїх діях. Тому наступним питання нашого анкетування стало «Чи часто ти відчуваєш себе невпевнено?». Як показало опитування, третина учасників опитування вказують на те, що переживають ці стани рідко (відповідно 38% хлопців та 29% дівчат) (див.рис. 2.17).

Загрозливі стани було діагностовано у 4% хлопців і 10% дівчат. Вони обирали позиції «завжди» чи «дуже часто». Варто зазначити, що дівчата відчуваються невпевнено частіше, ніж хлопці. «Які з цінностей для тебе найбільш важливі?» Це питання обумовлене тим, що у ціннісних орієнтаціях відображається психологічний стан особистості, її соціальне самопочуття, емоційна оцінка минулого, сьогодення і майбутнього. А.Фурман зазначає, що «система цінностей є провідною характеристикою особистості, тому що перебуває у центрі змістового відношення «Я-світ»

та визначає потребово-мотиваційний вектор її соціальної поведінки й ефективність життєдіяльності» [295, с. 103].

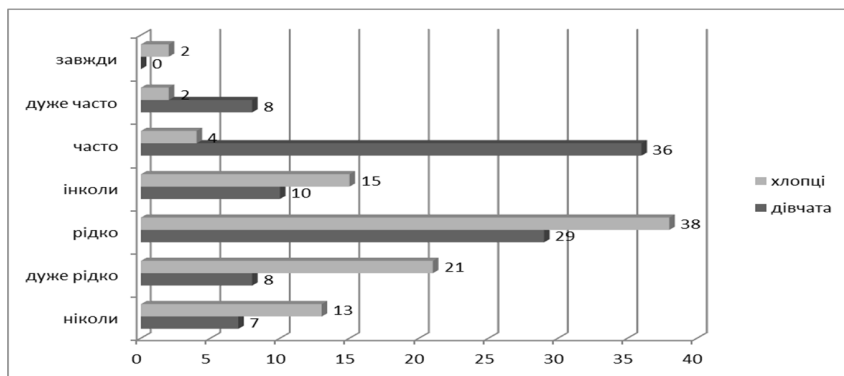

Рис. 2.17. Показники прояву почуття невпевненості у підлітків (у %)

Підлітковий вік сприятливий для утворення ціннісних орієнтацій як стійкої властивості особистості. Для цього періоду характерним є те, що коло інтересів людини становить увесь спектр соціальної дійсності, різноманітність соціальних орієнтирів. Від того, чи зможе молода людина визначити серед інтересів і орієнтирів ієрархію життєвих цінностей, залежатиме успішність її подальшого життєвого шляху. Однією з найважливіших цілей цього етапу дослідження було виявлення пріоритетних цінностей сучасних підлітків. Для реалізації поставленого завдання ми зібрали список з дев'яти загальноприйнятих цінностей і запропонували їх проранжувати, тобто визначити, що є більш важливим, а що – меншою мірою, і присвоїти відповідний бал від 9 до 1 в порядку зменшення значущості. За результатами підрахунків ми отримали наступний набір пріоритетних цінностей: «сім'я» – 82%; «життя» – 78%; «здоров'я» – 76%; «освіта» – 69%; «свобода і незалежність» – 61% (див.рис.2.18).

Приблизно половина з опитаних до групи найважливіших цінностей віднесли «кар'єру» (58%), «гроші» і «спілкування з цікавими людьми» (51%), «зовнішність» (47%). Отже, за результатами опитування було з'ясовано, що перше місце серед цінностей підлітків займає «сім'я». Цей результат явно підтверджує значущість сім'ї в житті підлітка. Сім'я є унікальним інститутом соціалізації, оскільки її неможливо замінити ніякою іншою соціальною групою. «Здоров'я» і «життя» – другі за значимістю цінності для підлітків.

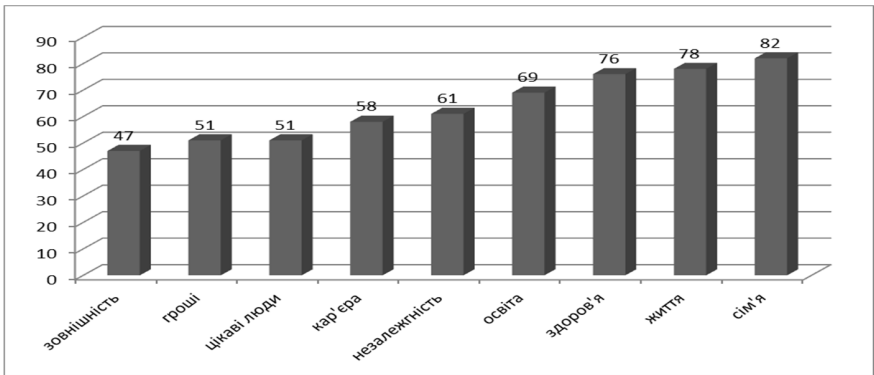

Рис. 2.18. Ранжування ціннісних орієнтацій підлітків (у %)

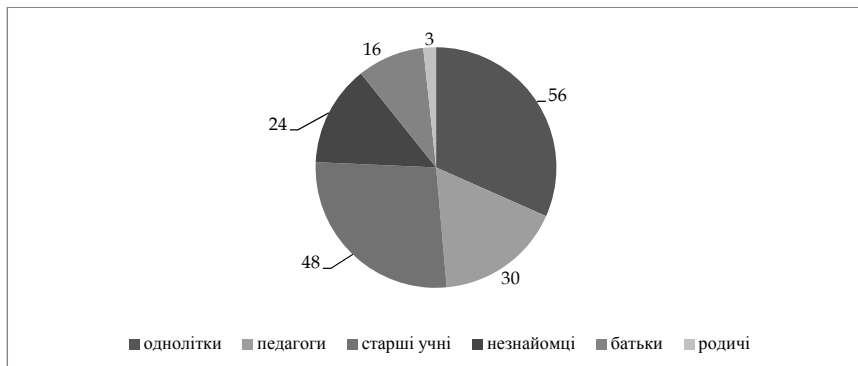
Третіми за значущістю цінностями є «освіта», «кар'єра», «свобода і незалежність». Ці соціальні цінності підлітків є одними із найважливіших в їх життєствердженні і особистісному зростанні. Як показало дослідження, цінність «свобода» є також пріоритетною. Бути незалежним від думки оточення, від батьків, від своєї сім'ї, від усіх – ось до чого прагне сучасний підліток. Така категорія цінностей, як «гроші», виявилася на передостанньому місці в нашому рейтингу. Можна припустити, що відбувається поступова ціннісна корекція – місце матеріальних благ посідає поняття морально-духовного контексту.

Наступним моментом, що характеризує життя сучасного підлітка є проблема агресії. Тому чергове питання прозвучало таким чином: «Як ти думаєш, чи актуальною є проблема жорстокого ставлення до підлітків?». Агресія і жорстокість, будучи індивідуально-особистісними характеристиками, впливають на якість соціального життя і життя кожної людини. В останні десятиліття агресивна поведінка підлітків стало однією з соціальних проблем сучасного суспільства. В. Р. Павелків стверджує, що «агресивна поведінка є наслідком порушень системи ставлень, в якій знаходиться підліток і є викривленим видом взаємодії з оточуючими» [228, с. 222].

Таким чином, можна зробити висновок, що причинами прояву агресії серед підлітків є незрозуміння з боку однолітків, батьків, вплив комп'ютерних ігор з жорстокими сценами, культурний вакуум. В ході дослідження були отримані наступні дані: 73% учнів вважають проблему жорстокого поводження по відношенню до підлітків актуальною і 27% - незначною. З огляду на актуальність проблеми, закономірним стало наступне запитання: «Хто найчастіше, на твою думку, проявляється

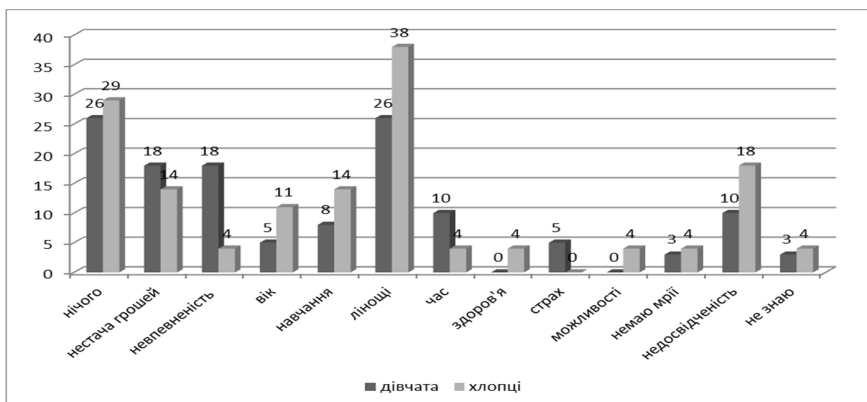
жорстоке ставлення до підлітків?». З діаграми видно, що найчастіше підлітки відчувають прояв агресії зі сторони однолітків (56%) і старших підлітків (48%) (див.рис. 2.19). Незважаючи на традиційну думку про те, що шкільне освітнє середовище є безпечним для підлітків, високим є показник прояву агресії зі сторони вчителів (30% респондентів).

Рис. 2.19. Прояви агресії різними партнерами при взаємодії з підлітками (у %)

Завершальні питання нашого опитування прозвучали так: «Що тебе найбільше хвилює?» і «Що заважає на шляху до здійснення твоєї мрії?». За результатами опитування переважна частина респондентів серед пріоритетних питань, що хвилюють їх на даний момент, відзначили: «навчання», «вступ», «майбутнє», «саморозвиток», «життя», «самореалізація». Які ж фактори заважають сучасним підліткам у здійсненні їх планів і намірів? Більшість респондентів відзначили «лінь», на другому місці перебуває формулювання «нічого не заважає», далі відзначають «невпевненість в собі», «недосвідченість» і «нестача грошей» (див.рис. 2.20).

Проведене дослідження дає можливість нам стверджувати, що підлітковий вік психологічно є досить складним онтогенетичним періодом і супроводжується великою кількістю проблем. І якщо до сьогодні вивчення специфіки психічного розвитку підлітків зводилося не стільки до проблеми самих підлітків, скільки до проблеми взаємодії дитини і дорослого, то для побудови ефективної взаємодії з підлітками при наданні їм психологічної допомоги важливо знати, які ж проблеми хвилюють сучасних підлітків та які можливості їх вирішення.

Рис. 2.20. Фактори, що стоять на заваді у здійсненні мрії (у%)

На нашу думку, єдиний спосіб здолати проблеми цього віку – знати про них усе й бути до цього готовим. Вирішення проблем підліткового віку та шляхів їх розв’язання ми вбачаємо у таких кроках (див. табл. 2.4).

У цьому віці діти знаходяться на роздоріжжі: вони розуміють, що потрібно якимось чином самоідентифікуватися, але не завжди обирають правильний шлях для цього. Їм складно відчутти свої внутрішні принципи і цінності, адже довкола дуже багато спокус і прикладів. Величезний вплив здійснює соціальне оточення – однокласники, друзі. Підліток постійно зустрічається із ризиком. У підлітковій групі зазвичай є лідер, що формує свою «компанію». Можуть виникати симпатії та перша закоханість. Навіть доросла і досвідчена людина не завжди може спрогнозувати свою власну «дорослу» поведінку в нестандартних ситуаціях. Окрім однолітків, батьків, педагогів на підлітків неминуче впливає інформаційний фон і середовище. Аналізуючи усі потенційні проблеми підлітків, очевидним стає той факт, що максимально захистити дітей від негативного впливу неможливо. Тому єдиним острівцем безпеки, захисту і добра була і є сім'я, атмосфера довіри батьків до дитини і один до одного. Якщо ж в родині підліток не отримує авторитетного захисту і стає об'єктом звинувачень, скандалів і докорів – він буде шукати авторитет поза межами дому. Ним може стати вчитель, тренер, кумир, відомий блогер чи просто старший товариш. І це велике везіння – знайти адекватну людину. Але частіше підлітки отримують неправильні уявлення про самих себе і систему цінностей.

Таблиця 2.4

Шляхи вирішення соціально-психологічних проблем підліткового віку

Зовнішні поведінкові прояви	Внутрішні причини проблем у поведінці	Шляхи подолання проблем
непокірність	втрата довіри до близьких	дорослим варто переглянути свій стиль поведінки
	бажання, щоб інші сприймали як особистість, що проявляється у мрях, захопленнях, переконаннях	усвідомити ціннісні орієнтації дитини
обман, брехня	прагнення до самостійності	важливо розібратися, які саме проблеми приховує дитина від дорослих
	спілкування з «авторитетними» іншими	цікавитися друзями, найближчим оточенням дитини, місцями прогулянок, заняттями, чим цікавиться в Інтернеті
невихованість, що проявляється у зверхності, грубості	вікова психологічна криза	озвучувати та демонструвати підлітку своє занепокоєння тим, що відбувається
	порушення емоційної сфери, емоційне збудження	дати можливість дитині зняти напругу, проговорити свої проблеми
	родинні проблеми	вибрати правильний стиль сімейного виховання. Позбутися грубляцтва та конфліктності між членами родини
	приниження гідності дитини в родині	рівноправність та партнерство у стосунках з дитиною
агресія та жорстокість	вроджена патологія у розвитку	научування проявам просоціальності
	помилки батьківського виховання	усвідомлення батьками прогалин у вихованні, створення реальних умов для зміни ситуації
	спотворення уявлень про оточуючий світ	створення необхідних ситуацій для зміни уявлень дитини про навколишнє середовище
	Відсутність емпатії	створення ситуації співпереживання
схильність до соціального ризику	відсутність уваги, контролю зі сторони батьків	зміна ситуації в сім'ї, що спрямована на налагодження довірливих стосунків із дитиною
	дезадаптація	проведення заходів щодо соціальної адаптації дитини: улюблена справа; турбота, увага; відсутність формалізму у спілкуванні
втеча із дому	сварки, образи, нестача уваги	прояви розуміння почуттів дитини, її переживань та емоцій
	бажання бути незалежним	дати можливість дитині проявити себе (як у сімейно-побутових, так і у інших справах)
лихослів'я, вживання сленгу	нерозуміння значення слів, незнання синонімів для пояснення	пояснення значення слів, користування словниками, довідниками, інтернет-ресурсами
	захист власного «Я»	демонстрація погляду на жаргон зі сторони
	специфіка спілкування найближчого оточення	відсутність жаргону у сім'ї
надмірне захоплення соцмережами, комп'ютерними іграми	втрата рефлексії	налагодження вербальної комунікації з дитиною, обговорення її почуттів та проблем
	небажання полишати зону комфорту (коли гаджет завжди поруч)	демонстрація можливості отримання інформації альтернативними шляхами: книги; музеї, вистав, екскурсії; спілкування

Як же ж завоювати довіру дитини? Вважаємо, що варто у стосунках із підлітком дотримуватись наступних прав: 1. Приймати дитину такою, якою вона є. 2. Бути послідовними у виховних впливах. 3. Слухати дитину і сприймати її слова всерйоз. 4. Поважати думку дитини і давати їй право вибору. 5. Просити про допомогу. 6. Розширяти кордони.

Прийнято вважати, що підлітковий вік – складний і навіть небезпечний. Однак таке трактування ми вважаємо перебільшенням. Справді, це період багатьох змін – фізіологічних, які відбуваються у твоєму тілі, психологічних – у думках, почуттях і потребах, а також у стосунках з іншими людьми – батьками, друзями і протилежною статтю. Та ці зміни переважно є позитивними, бажаними й очікуваними.

Підлітковий вік – це також пора духовного зростання, формування особистісної системи цінностей, набуття життєвих навичок і планування майбутнього. Отже, цей період справді відповідальний. Від того, як людина впорасться з його проблемами, значною мірою залежить її подальша доля, життя і здоров'я її майбутніх дітей.

Роман Павелків, Ольга Созонюк

Психологічні основи навчання професійно–педагогічної комунікації

Сучасне суспільство задає запит на побудову Нової Української школи, спрямованої на гуманізацію взаємостосунків серед усіх учасників навчально-виховного процесу. Це актуалізує потребу реконструювання теорії і практики вузівської підготовки здобувачів вищої освіти за спеціальностями педагогічного та психологічного спрямування до нової культури педагогічного спілкування. Перехід до системи освіти, центрованої на людину, пропонує відмовитися від сталих стереотипів поведінки і мислення, відношення і звернення вчителя до учнів, що консервативно закріпилися у традиційному навчанні. У зв'язку з цим, виникає необхідність переорієнтації напряму в дослідженні гуманізації сукупності всіх шкільних відносин: вчитель-учень, учень-учень, вчитель-вчитель, вчитель-батьки, які за своєю природою виходять за рамки традиційного управління поведінкою учнів у тому сенсі, що вимагають професійної підготовленості вчителя до реалізації навчально-виховних впливів, детермінованих гнучким, інтенсивним, концептуально збагаченим професійним мисленням і поведінкою у педагогічному спілкуванні.

Зміст

Передмова.....	3
----------------	---

Частина 1.

РОЗВИТОК ПРОФЕСІЙНИХ КОМПЕТЕНЦІЙ ТА ОСОБИСТОСТІ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Моделювання деонтологічного профілю практичних психологів у системі фахової підготовки здобувачів вищої освіти <i>Токарева Н.</i>	5
--	---

Формування мотивації навчальної діяльності здобувачів вищої освіти <i>Назарець Л., Руденко Н.</i>	29
--	----

Психологічні основи розвитку професійної компетентності майбутніх менеджерів невиробничої сфери : теоретико-методологічний аспект <i>Березюк Т.</i>	54
--	----

Концепція іншомовної підготовки майбутніх фахівців соціальної сфери в умовах освітнього середовища університету <i>Павелків К., Павелків В.</i>	84
---	----

Особливості детермінації успішності навчання здобувачів вищої освіти емоційними переживаннями в умовах пандемії COVID-19 <i>Джеджера О. В.</i>	110
---	-----

Частина 2.

ООНОВЛЕННЯ ЗМІСТОВОГО КОНТЕНТУ ВИКЛАДАННЯ ДИСЦИПЛІН ПСИХОЛОГІЧНОГО ЦИКЛУ У ВИЩІЙ ШКОЛІ

Онтогенетичні аспекти гендерної стереотипізації та поляризації <i>Безлюдна В., Корчакова Н.</i>	144
--	-----

Майбутнім психологам про життєві проблеми і орієнтири сучасного підлітка <i>Кулаков Р., Кулакова Л.</i>	175
Психологічні основи навчання професійно-педагогічної комунікації <i>Павелків Р., Созонюк О.</i>	200
Теоретичні і прикладні аспекти викладання дисципліни «Основи психотерапії» <i>Сторож О.</i>	226

Частина 3.

ГУМАНІЗАЦІЯ ОСВІТНЬОГО ПРОСТОРУ ШКОЛИ

Психологічна експертиза остракізму в освітньому середовищі <i>Назаревич В.</i>	254
Модель продуктивної фасилітативної взаємодії, її психологічні характеристики <i>Хунавцева Н., Івашкевич Е.</i>	281
Психологія літературної творчості старшокласників <i>Михальчук Н., Набочук О.</i>	316
Проблема оптимізації професійної діяльності педагога за рахунок розвитку соціального інтелекту <i>Івашкевич Е., Харченко Є.</i>	341
<i>Список використаних джерел</i>	367
<i>Авторський колектив</i>	395

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ФІЛОСОФІЯ
ОСВІТНЬОГО
ПРОСТОРУ:
ПСИХОЛОГІЧНИЙ ВИМІР

КОЛЕКТИВНА МОНОГРАФІЯ

Друкується в авторській редакції

Підписано до друку 29.06.2021 р. Формат 60x84 1/16.
Друк лазерний. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Ум. друк. арк. 25,0. Тираж 300 прим.

ТОВ «Центр учбової літератури»
вул. Лаврська, 20 м. Київ

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 2458 від 30.03.2006 р.